

**TÜRK HAKANLIĞI (KARAHANLILAR)'NİN DİNİ
SİYASETİ'NDE MÂTURÎDÎ ÂLİMLERİN ROLÜ***

*THE ROLE OF MATURIDI SCHOLARS IN THE RELIGIOUS
POLICY OF TURKISH KHANATE (QARAKHANİDS)*

Ömer Soner HUNKAN*

*Geliş Tarihi: 25.11.2016
(Received)*

*Kabul Tarihi: 14.12.2016
(Accepted)*

ÖZ:Türk Hakanlığı VIII. asırda İslâm'ın coğrafyası dışında kurulmuş, X. asrın ilk çeyreğinde İslâm'ı kabul etmiş ve bu din üzerinde yeniden siyasî birliğini temin ederek, XIII. asrın ilk yıllarına kadar siyasî varlığını devam ettirmiş bir Orta Asya Türk devletidir. İslâm'ın batısı Kuzey Afrika'da X. asrın hemen başlarında Şîa, Fatımiler nezdinde büyük bir güç olarak ortaya çıktı. Bununla da kalmadı, dâileri İslâm'ın en doğusunda Mâverâünnehr'de dahi hatırı sayılır bir nüfuz kazandı, hatta İslâm'ın bölgedeki Sünnî-Hanefî temsilcisi Sâ mânî devletinin başındaki Emir Nasr (914-943)'in Şîa mezhebine geçip geçmediğinin tartışıldığı yahut şüphesine dayalı saray oyunlarının döndüğü bir ortam yaşandı. Ebû Mansûr Mâtürîdî (ö.944) bir yıl daha yaşasaydı, Sünnî İslâm'ın en tepesinde bulunan Bağdâd'daki Abbâsî Hilafeti'nin Şîî Büveyhîlerin hâkimiyeti altına girdiğine şahitlik edecekti. Özetle, övünçle Hanefî mezhebinin kalesi olarak görülmüş Mâverâünnehr de düşecek miydi? Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin çalışmaları, öğretisi veya Hanefî-Mâtürîdî ekolü ve öğrencilerinin rolü bu noktada Mâverâünnehr'de Hanefî mezhebine yeni bir ivme kazandırarak, çökme alametleri gösteren Sâ mânî yönetiminden ziyade Seyhun ötesinde Türk Hakanlığı ülkesinde dalgalar halinde İslâm'a giren Türklerin mezhebî rengini belirlemek ve Sünnî İslâm'ın ihtiyacı olan taze kanı sağlamak olmalıdır. Bu makalede, söz konusu gelişmeler, hakanlığın dinî siyaseti ve Mâverâünnehr'deki Mâtürîdî âlimlerin rolü çerçevesinde detaylandırılarak irdelenecek, bazı sonuçlara varılmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, Serahsî, Saffarî, Karahanlılar, Mâverâünnehr

ABSTRACT: Turkish Khanate is a Central Asian Turkish state established in the 8th century out of Islamic circle. It adopted Islam in the first quarter of the 10th century and achieved political unity thanks to Islam and survived until the first years of the 13th century. In the West of Islam- Northern Africa- Shiite emerged as a great power through Fatimids in the very beginning of the 10th century. Moreover its dai's gained a considerable influence even in Transoxiana, the eastern extremity

* Bu Makale, Uluslararası Maturidilik Sempozyumu, 04-06 Mayıs 2015, Türkistan-Çimkent / Kazakistan'da sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

* Doç.Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
osonerhunkan@trakya.edu.tr

of Islam. Even Sunni- Hanafi Islam's representative in the area, ruler of the Samanids - Amir Nasr (914-943)- was suspected to have adopted Shiism and court plots were practiced based on this suspect. If Ebû Mansûr Mâtûrîdî (death 944) had lived a year longer he would have witnessed the fall of Abbasid Caliphate in Baghdad to the hands of Shiite Buwayhids. In short, the proud stronghold of Hanafi, Transoxiana was to fall? In this point Ebû Mansûr Mâtûrîdî's efforts, teaching or Hanefî-Mâtûrîdî school's and its students' role must have been giving a new acceleration to Hanafi School in Transoxiana and decide for the "color" of the Turks flooding into Islam beyond Seyhun in Turkish Khanate rather than in Samanid rule which showed signs of collapse. In this paper the developments which were mentioned in long abstract will be addressed in detail within the framework of religious policy of the Khanate and the role of Maturidi scholars in Transoxiana and some conclusion will be tried to be reached.

Keywords: Mâtûrîdî, Saraxî, Saffarî, Qarakhanids, Transoxiana

GİRİŞ

Türk Hakanlığı İslâm coğrafyası dışında İslâm'ı kabul etmiş bir Orta Asya Türk devletidir. Batı komşusu Sâ mânîler askerî yollardan hakanlık ülkesini ele geçiremedi. Fakat ülkeyi içerden fethetmek veya hiç yoktan onları tehlike olmaktan çıkarmak için İslam gibi sağlam bir vasıtaya sahiptiler. Sâ mânîlerde bu vasıtanın taşıyıcısı olan dinî mümessillerden biri de İmâm Mâtûrîdî ve çevresidir. Dolayısı ile, ele alınan bu çalışmada Hakanlığın İslâm'a girmeye başlamasından yıkılışına kadar devam eden süreçte dinî siyaset sınırları içinde ve kronolojik bir takip ile İmâm Mâtûrîdî ve taraftarlarının hakanlıktaki rolünün izi sürülmektedir.

Bu yapılırken, bazı İslam araştırmacılarının İmâm Mâtûrîdî, öğrencileri, taraftarları ile Mâtûrîdilik hakkında ortaya koydukları benzer yahut farklı görüşler mümkün mertebe göz önünde bulunduruldu. Bir ilahiyatçı kimliğine asla girmeden, tarihçi vasfı ile kaynakların izin verdiği ölçüde bu görüşlerin tarihi arka planının sorgulanmasına gayret edildi. Bu nedenle çoğu zaman doğrudan sadece "Mâtûrîdî" terimi yerine, temkinli bir tanımlama ile umumiyetle "Hanefî-Mâtûrîdî" ifadesinin kullanılarak, Mâtûrîdiliğin ne zaman ortaya çıkıp çıkmadığı, Mâtûrîdî bir çevrenin ne zamandan itibaren oluştuğu, İmâm Mâtûrîdî'nin sülûl ile bağının olup olmadığı vb. konular alanın uzmanlarına bırakıldı. Buna karşın bilhassa Batı Türk Hakanlığı'nda onların siyasetteki rolüne konu olan tarihi olaylar, sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde ortaya konularak değerlendirilmeye çalışıldı.

Tek Hakanlık Dönemi (921-1041)

İmam el-Mâtûrîdî (344/944)'nin Samanî ülkesinde Maverâünnehr'in Semerkand şehrinde yer alan meşhur Hanefî Okulu "Daru'l-Cüzcâniyye'de ilim tahsilinden sonra aynı okulda hocalık yapması ve menkıbevî hayatının

bir parçası olan Ribât-ı Gâziyân merkezinde fikirlerini yaymaya ve bunu Ehl-i Sünnet dışı inançlara karşı üstün kılmaya çalıştığı hayatının son dönemleri, hemen hemen Orta Asya'da Seyhun ötesinde ilk Müslüman Türk devleti olan Türk Hakanlığı (Karahanlılar) ülkesinde ihtida hareketlerinin yoğunluk kazanmaya ve hakanlığın İslâm dairesi ile bütünleşmeye başladığı 921 ve 960 yılları arasına tekabül eder.¹ Bu ihtida sürecinde Türk Hakanlığı'nda Satuk Buğra Han (921-955) ve oğlu Baytaş Arslan Han (955-960?)'in saltanatları söz konusudur. İhtidaya vesile olmada asıl pay Hakanlığın batı komşusu ve Mâtürîdî'nin ülkesi Samanilere aittir. Bu dönemde iktidarda, sırasıyla II. Nasr b. Ahmed (914-943), I. Nûh b. Nasr (943-954), I. Abdu'l-Melik b. Nûh (954-961) bulunmaktadır.²

İmam el-Mâtürîdî'nin veya Maturidiliğin bu devirdeki Türklerin ihtida hareketinde bir rolü var mıdır? Bu sorunun cevabı herhalde İmam el-Mâtürîdî ve taraftarlarının Maveraünnehr'deki mutasavvıf, gâzi ve gezgin tüccar çevresi ile arasındaki ilişkilerde saklı olmalıdır. Zira, İmam el-Mâtürîdî ile aynı devirlerde yaşayan Türk Hakanlığı'nın ilk Müslüman atası Satuk Buğra Han, İslam'a mutasavvıf bir şahsiyet olan Samanî emirleri ailesinden Ebû Nasr es-Sâmânî vasıtası ile girmiş ve gazilerin yardımı ile devletin başına geçmiştir. Satuk Buğra Han tezkiresinde Ebû Nasr es-Sâmânî, hem kutb hem de üveys mertebesinde bir mürşid olarak tarif edilir. Mesleği ise ticarettir.³ Halbuki, İmam el-Mâtürîdî'nin sufi kimlikten çok kelâm ve hakikat ilmi ile ön plana çıktığı, eserlerinde ilk dönem mutasavvıflarının görüşlerine rastlanmadığı ve sufi tabakat yazarlarının onun biyografisine yer vermediği yönündeki İslam araştırmacıların görüşleri dikkate alındığında, İmâm el- Mâtürîdî'nin hakanlık coğrafyasındaki ihtidalarda pek bir rolü olmadığı sonucu çıkarılabilir.⁴ Hatta buna İmam

¹ Bkz. Tablo 1.

² C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Trc.: E. Merçil ve M. İpşirli, Oğuz Yayınları, İstanbul 1980, s.127; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşması Serüveni Sâmanîler*, İstanbul 2013, s. 589-590; Ömer Soner Huncan, *Kazanlı Türk Bilgini Şehâbeddin Mercânî ve Gurfetü'l-Hevâkin li Urfeti'l-Havâkin'e Göre Satuk Buğra Han ve Oğulları*, 2009, s. 25-26.

³ *Tezkire-i Satuk Buğra Han*, Müstensih: Molla Hâcî, *Buğra Hanlar Tezkiresi*, Nşr.: Abdurrahim Sabit, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar, 1988, s.30-31; M. F. Grenard, "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi", Trc.: Osman Turan, *Ülkü*, 74(1939), s. 145-149; 79(1939), s. 45-52.

⁴ Bkz.: Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleri ile İmâm Mâtürîdî: 9.Sûfilige Bakışı", <http://www.sonmezkutlu.net>; *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000; *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul 2011; İmam Mâtürîdî ve Maturidilik (Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, ve Maturidilik

Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde fikirlerinin pek bilinmediği veya araka planda kaldığı düşünceleri eklendiğinde bu sonuç daha da güçlenmektedir.⁵ Bütün bunlara rağmen, onun doğrudan bir rolünden bahsedemsek de en azından onun çevresi ölçüsünde sınırlı bir etkiden bahsedilebilir. Nitekim hocalarından Ebû Bekr el-Cüzcânî ve aynı zamanda bir gazi olduğu bilinen Ebû Nasr Ahmed el-İyâdî ile Dâru'l-Cüzcâniye Okulu mensuplarının Maverâünnehr'de gaziler, esnaf ve tüccarlar arasında yürüttüğü faaliyetler bilinmektedir.⁶ Bu gurupların da Seyhun ötesindeki Türklerin ihtidasında ve mezhebi renginin belirlenmesinde etkili olduğu şüphesizdir. Maturidî ekolü açısından bunu, hiç yoktan ileride Maturidîliğin Türkler arasında taban tutmasına vasita olacak zeminin bölgede şimdiden hazırlanmış olduğu şeklinde değerlendirilebiliriz.

Hakanlık ülkesinde iki yüz bin çadır halkın Müslüman olarak ihtida ettiği 960 yılında Balasagun'da Hanlar Hanı Baytaş Arslan'ın huzurunda bulunan ve bu toplu ihtida olayında etkisi olduğu düşünülen kelim ve usulün meşhurlarından Ebû'l-Hasan Muhammed b. Süfyân b. Muhammed b. Mahmûd el-Edîb el-Kâtîb el-Kelemâtî⁷,nin kelimâ açıdan hangi ekolün temsilcisi olduğunu yahut çağdaşı olan kelimci İmam Mâtürîdî ile arasında bir bağ olup olmadığını tespit edebilecek bir kaynağa sahip olsa idik, İmam Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde onun Hakanlık üzerindeki rolü konusunda daha net konuşabilirdik. Şu halde kaynakların suskun kaldığı dönemden değil de bilinenden bilinmeyene doğru giderek, İmam Mâtürîdî'nin hakanlık ülkesinde bir rolü olup olmadığına bakmakta fayda var. İslam kaynaklarında hakanlık hakkında teferruatlı haberler onların Samanî devletini ortadan

Mezhebi), (Hrz. Sönmez Kutlu), Ankara 2003; Ashirbek Muminov, "Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", Türkiye Türkçesine Çev.: Rysbek Alimov, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempoyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, (Hrz. Ahmet Kartal), İstanbul 2014, s. 34; Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik –Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci", *Usûl*, Sayı: 6 (2006/2), 57 – 100; Ahmet Ak, "İmam Mâtürîdî'nin Hayatı ve Görüşleri", *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempoyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, (Hrz. Ahmet Kartal), İstanbul 2014, s.17-30.

⁵ Muminov, "Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", s. 35; Abdullah Demir, *Mâtürîdî Kelâm Ekolünde Mukallidin İmanı*, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014, s. 5; Aksi görüş için bkz.: Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik –Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-", *Usûl*, Sayı: 6, (2006/2), s. 94.

⁶ Muminov, "Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", s.34.

⁷ es-Sem'ânî, Ebî Sa'd Abdülkerîm, *el-Ensâb*, (Nşr.: M. E. Demec), X, Beyrut 1981, s.458-459.

kaldırmaya teşebbüs ettiği 990'lı yıllardan itibaren başlar. Samanilerin merkezinin bulunduğu Maverâünnehr'de bu yıllarda iki farklı dinî-siyasî çevrenin yer aldığı görülüyor. Bunlardan ilki Samanî devletinin menfaatlerine göre hükümler çıkaran ve resmî din adamları olarak nitelenen bürokratik ulema sınıfı, ikincisi ise devlete mesafeli duran ve gayri resmî din adamları sıfatını haiz sınıf. Bu son sınıfın, kaynağa göre her biri silahlı Maverâünnehr halkının ve gazilerinin fetva aldıkları, sözüne itibar gösterdikleri fakihlerden oluştuğu anlaşılıyor. İktidar sahibi Samanî emirlerinin Türk Hakanlığı'na karşı Maverâünnehr'i savunma çabalarına, ikinci gurubun keskin bir muhalefet ile hakanlığa karşı direnmenin farz olmadığı yönünde fetva vermeleri, bu gurubun Hanefî-(Maturidî) çevre ile aynı veya en azından bir ilişkisi olabileceğini akla getiriyor.⁸ Zira, Ebû'l-Yusr el-Pezdevî'ye göre Ebû Mansûr el-Mâturîdî zâhid konumunda idi. Bazı İslam araştırmacılarına göre buradaki zahitlik yani zuhdu'l-ulemâ, sûfî çevrelerle alakalı olarak değil, "sultanla aralarındaki mesafeyi koruma (tebâuduhum anî's-sultân)" olarak algılanmaktadır.⁹ Hatta İmam el-Mâturîdî, iktidar sahiplerine karşı keskin bir muhalefet çizgisinde idi. Meselâ, devrinin sultanlarına adil diyenin kâfir olduğunu belirten bir fetva vermiş ve şöyle demiştir: "Hepimiz biliyoruz ki sultan zorbadır (cair). Zorbalık yapan kişi de kâfir olur."¹⁰ Bu bilgilere Samaniler döneminde İmâm el-Mâturîdî'nin arka plana itildiği ve dolayısı ile ancak kırsal alanda taraftar bulabildiği düşünceleri de eklendiğinde, Türk Hakanlığı'nın 992 yılından itibaren önce Buğra Han Harun ve ardından İlig Nasr komutasında Mâverâünnehr'i fethi sürecinde onlarla işbirliği yapan ve mevcut iktidarı fitne olarak nitelendiren Maverâünnehr'deki gayri resmi din adamları arasında Hanefî-Maturidî çevrenin mensuplarının da olabileceği izlenimi vermektedir.¹¹ Nitekim gayri resmî din adamlarının verdiği fetvaya göre, "Türk Hakanlığı'nı teşkil eden Türk kavminin sireti güzel, dinleri sahihtir (Hanefî ve Mâturîdî oldukları kastediliyor olabilir.). Dolayısı ile fitnenin yani Samanilerin ortadan kaldırılması evladır."¹² Bu bilgileri kaydeden tarihçi Hilalü's-Sâbî, hakanlığın Maverâünnehr'e sahip olmasının ve Sâmanîlerin çöküşünün en kuvvetli sebebinin bu fetva olduğunu düşünmektedir. Şu halde

⁸ Zahîrî'd-Dîn Ruzrâverî, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, (ve devamı, *Kıt'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhsin b. İbrâhîm es-Sâbî el-Kâtîb*, (Thk.: H. F. Amedroz), 8. Cüz, IV, Kahire, Tarihsiz, s. 373-374.

⁹ Muminov, a.g.b., s. 34.

¹⁰ Muminov, a.g.b., s. 34.

¹¹ Muminov, a.g.b., s. 35.

¹² Zahîrî'd-Dîn Ruzrâverî, 8. Cüz, IV, s. 374.

Mâverâünnehr'in ilk fatihi Buğra Han Harûn'un fetih sırasında paralarında üç ayete birden yer verip "Zahîrû'd-Da've"¹³ unvanı kullanmakla, bölgenin gerçek fâtihi İlig Nasr'ın ise, "Zulme adalettir demek inananı dinden çıkarır."¹⁴ görüşünü benimsemiş bu (Hanefî-Maturidî) çevrenin gönlünü "Müeyyidü'l-Adl"¹⁵ unvanı ile kazanmaya ve onları etkilemeye çalıştıkları söylenebilir. Nitekim Maturidiliğin yaygın olduğu Semerkand'ı hiçbir direnişle karşılaşmadan kolaylıkla fethetmesi bu minvalde anlamlıdır. Diğer taraftan Maveraünnehr'de basılan pek çok parada yer alan hilal resminin iki ucu arasında sadece "adl" kelimesinin yer alması da dikkat çekicidir. Ayrıca Maturidilik öğretisinde önemli bir yeri bulunan Nesef şehri fethin tamamlandığı 1005 yılında ziyaret eden Hakanlı İlig Nasr'ın maiyetinde bulunan yahut o vakitte Nesef'te hadis rivayet eden din adamlarının isimlerini İmam el-Mâturîdî'nin takipçilerinden Ebû'l-Hafs Necmüddîn Ömer, *el-Kand* adlı eserinde zikretmektedir. Meselâ, Ebî Mervân Abdülmelik en-Nesefî, Ebû Âmir Adnân ed-Debî, Ebû Muhammed Abdu'l-Azîz es-Serahsî, Gazneli kâtip Ebi'l-Feth Ali Muhammed el-Bustî ve Ebî Âmir Adnân es-Sâbî el-Herevî bunlar arasındadır. Nesefli âlimlerin Maturidiliğin yayılmasındaki rolü bilinmektedir. Buna göre İlig Nasr'ın Nesef'e gelişinin en azından olumsuz karşılanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶

İrdelenmesi gereken bir diğer husus da İlig Nasr'dan önce Maveraünnehr'i ele geçiren Buğra Han Harûn'un halife iddiacısı el-Vâsıkî ile olan ilişkisidir. Bilindiği üzere 945 yılında Şii Büveyhîlerden Muizzüddeve Ahmed (945-967), Abbasilerin başkenti Bağdâd'ı ele geçirmiş ve Abbasî hilafeti fiilî olarak ehemmiyetini kaybederek, dünyevî hâkimiyet "emîrû'l-ümerâ" unvanı ile taltif edilen Büveyhî hükümdarlarına terk edilmişti. 991 yılına gelindiğinde ise Büveyhî hükümdarı Bahâuddeve Fîrûz (989-1012), Bağdâd'da Abbasî halifesi et-Tâî Lillah'ı yerinden ederek, Kâdir Billah'ı hilafet makamına getirdi. Bu durum, hem bu sırada Horasan ve Maveraünnehr'i elinde bulunduran Samaniler hem de Seyhun ötesindeki Türk Hakanlığı tarafından kabul edilmedi ve başta Buğra Han Harun'un

¹³ C. İşanhanov-B. Koçnev, "Drevneşie Karahanidskie Monety", *İMKU*, Vıpusk 15, Taşkent 1979, s. 142-152.

¹⁴ Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleri ile İmâm Maturîdî", <http://www.sonmezkutlu.net>.

¹⁵ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul 2007, s. 275.

¹⁶ en-Nesefî, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, Nşr.: M. Fâryâbî, Mektebetü'l-Kevser, es-Suudiyye 1991, s. 250, 295, 397; Ömer Soner Hunkan, "El-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand'da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)", *TÜEFD.*, 5/9 (Ocak 2015), s. 7-8.

olmak üzere buralarda basılan sikkelerde sabık halife et-Tâî Lillah (974-991)'ın adı yazılmaya devam edildi. Dolayısı ile fırsattan yararlanmak isteyen ve Samaniler nezdindeki itibarını kaybeden eski Abbasî halifelerinden el-Vâsık (842-847) soyundan Abdullah b. Osmân b. Abdu'r-Rahîm b. İbrâhîm b. el-Vâsık en azından Maverâünnehr ve Horasan taraflarında halife olma hayali ile Türk Hakanlığı ülkesine gelerek Harun Buğra Han'ın sarayına yerleşti. Onu Maverâünnehr'in fethine ve Samanî devletinin ortadan kaldırılmasına teşvik etti. Aynı zamanda Buğra Han'ın yanına gelen ve el-Vâsıkî ile ittifak eden bir diğer şahsiyet de Fakih Ebû'l-Fazl et-Temîmî idi. Hakanlıkla ittifak halinde olan Maverâünnehr'in gayri resmî fukahası ve Semerkand merkezli Hanefî-Maturidî çevresi ile diğer müttefik halife iddiacısı el-Vâsıkî ve fakih Ebû'l-Fazl et-Temîmî arasında bir ilişkinin mevcudiyeti tespit edilememektedir. Bu mümkün olsaydı, hem bu olayda Maturidiliğin rolü hem de İmam el-Mâturîdî'nin imamet düşüncesi noktasında bazı sonuçlara varılabilirdi.¹⁷

Türk Hakanlığı'nın Maverâünnehr'i tamamen fethettiği 1005 yılından ikiye ayrıldığı 1041 yılına kadar geçen süreçte bölgeyi, 1012 yılına kadar Arslan İlig Nasr b. Ali, Arslan İlig Mansur b. Ali 1012-1017, İlig Muhammed 1017-1020 ve Arslan İlig Ali Tegin b. Harûn ile çocukları 1020-1041 tarihleri arasında yönettiler. Onların saltanatlarının temel özelliklerinden biri, başta Karluklar ve Oğuzlar olmak üzere Çiğiller, Ezgişler, Yabakular vs Türk boylarının Maverâünnehr'e yoğun bir şekilde göç ettiği, bilhassa bölgedeki Semerkand, Buhara ve Özkend'in kırsal alanlarının tamamen Türk nüfusu ile dolup taşıdığı bir dönemdir. Şu halde bu dönemde Hanefî-Maturidî çevre ile kalabalık göçer Türk nüfusu arasında İslamlaşmanın önemli aktörlerinden Hanefî-Sufî çevrenin birbirleri ile doğrudan etkileşime geçmeye başladıkları önemli bir süreç yaşanmış olmalıdır. Muhtemelen İmam el-Mâturîdî'ye atfedilen bir menkıbe de bu etkileşimin tesiri oluştu. Buna göre, “Şeyh Ebû'l-Mansûr Mâturîdî ve Ebû'l-Kâsım Hakîm es-Semerkandî, Rıbât-ı Gâziyân (Gaziler Rıbâtı)'nda ilm-i hikmet okutuyorlardı. Şî'a ehli, onlarla mezhep hakkında tartışıyor ve bu kötü mezhepler galip geliyordu. O zamanda Semerkand'da ders okuttukları on yedi Mutezile ve Kerrâmiye medresesi vardı. Şeyh Ebû'l-Mansûr el-Mâturîdî mezkur rıbâtta Hızır (a.s.)'ı gördü ve ondan bu konuda yardım istedi. Hak Teâlâ, Hızır'ın duası üzerine ilm-i hikmeti ile onları aydınlığa kavuşturdu. Bu kötü mezhepler yenildi. Ehl-i Sünnet ve cemaat kuvvet

¹⁷ es-Se'âlebî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, Nşr.: M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kahire 1375 / 1956, IV/192.

kazandı.”¹⁸ Benzer bir menkıbe bölgenin yöneticisi İlig Nasr’a aittir. Bizzat İlig Nasr’dan başkasının yardımını kabul etmeyen ihtiyar bir şeyh Hızır (a.s.) çıkınca, İlig Nasr’ın dünya ve ahirette bahtı açılmıştır.¹⁹ Türk Hakanlığı’nın Maverâünnehr’i bölgenin muhtelif sınıfları ile kurduğu ittifaklar sayesinde fethetmesi, bölgeye gerek nüfus gerekse nüfuz olarak iyice yerleşme sürecinin yaşanması ve diğer taraftan Ceyhun’u aşarak Horasan taraflarını da ele geçirme hedefini benimsemiş olması nedeni ile, Maverâünnehr’i yönetim politikaları devlet ikiye ayrılıncaya kadar toplumun her kesimine geniş bir serbestlik tanıma ve hoşgörüyeye dayanmakta idi. Ayrıca dinî açıdan bakıldığında tek hakanlık döneminin hakanları Musa Baytaş Arslan Han, Arslan Han Ali, Togan Han Ahmed, Arslan Han Mansûr, Togan Han Muhammed ve Kadır Han Yusuf kaynaklarda dindar, derviş meşrepli, namazlarını cemaatle kılan, Kurân okuyucularına karşı cömert davranan ve içki içme adetleri olmayan gâzi payesine sahip Türkistan hanları olarak tarif edilir. Bu ortamın, hem Maverâünnehr’de Maturidî ekolünün yavaş yavaş oluşmaya başlamasında hem de yeni şartların zorunlu kıldığı dönüşümde Hanefî-Sufiler arasında Maturidiliğin, Hanefî-Maturidî çevrede de sufiliğin yayılmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Bu vasıta ile burada ayrıca, X. yüzyılda Seyhun ötesinde Türkler arasındaki toplu ihtidalarda kendilerine de bir pay çıkardıkları iması olarak algılanabilir.

Sonuç olarak, Türk Hakanlığı’nın İslam’a girdiği 921 ve 1041 yılları arasındaki dönemde Türk Hakanlığı’nda İmam el-Mâtürîdî ve Hanefî-Mâtürîdî çevrenin rolünü şöyle değerlendirebiliriz.

1. İmâm Mâtürîdî veya Hanefilik-Maturidilik ile tarihî-dinî kaynaklarda isimlerine rastlanan hakanlık devri âlimleri arasındaki ilişki tespiti, bu rolün mahiyetini net bir şekilde ortaya koyabilir. Ancak kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanamadığı anlaşılıyor.

2. Türk Hakanlığı’nın İslam’a girişinden sonra vukua gelen toplu ihtida hareketlerindeki rolü ise İmam el-Mâtürîdî ve Sufilik arasındaki ilişkiyle sınırlıdır. Ancak, mevcut kayıtların yetersiz kalması veya Maturidiliğin henüz bu devirde ekol haline gelmediği gibi nedenlerle el-Mâtürîdî ve öğrencilerinin yoğun ihtida ve göç hareketlerine, bölgenin siyasî gelişmelerine tamamen ilgisiz kaldıkları yahut dışında yer aldıkları söylenemez. Nitekim yukarıdaki bilgilerden hiç yoktan onlar Hanefilik

¹⁸ en-Nesefî, Ebû Hafz Necmü’-d-Dîn Ömer, *Kitâbü’l-Kand fî Târîhi Semerkand*, Nşr.: V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg 1898, s. 50.

¹⁹ el-Karşî, Cemal, *Mülhakâtü’s-Surâh*, Nşr.: V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg 1898, s. 134-135.

kapsamında gaziler, tüccarlar ve esnaf vasıtası ile ihtida hareketlerinde rol oynadılar.

3. Maveraünnehr'in fethinden itibaren Türk Hakanlığı ile karşılıklı uzlaşmalar arasında yer alarak, bir taraftan kendi ekollerinin oluşum ve dönüşümünü tekâmül ettirdiler, diğer taraftan da dinî açıdan müspet gördükleri bölgenin yeni hâkimleri Türk Hakanlığı hizmetine girmeye başladılar.

Batı ve Doğu Türk Hakanlıklarında Maturîdî Alimlerin Rolü

1041-1043 yılları arasında Balasagun, Taraz ve Kâşgar merkezlerinde Doğu Türk Hakanlığı, Semerkand başkent olmak üzere Batı Türk Hakanlığı kurularak hakanlık ikiye ayrıldı. Arslan Han Süleyman (1031-1057)'in temsil ettiği Doğu Türk Hakanlığı'nda öncelik gaza ve atlı çoban Türk boylarının İslamlaştırılması olduğu için burada devletle Hanefî-Maturidî birlikteliği sorunsuz devam etti. Tamgaç Han İbrâhîm (1041-1068)'in kurduğu Batı Türk Hakanlığı'nda ise Hanefî-Maturidî âlimlerin rolü farklı gelişti. Zira Tamgaç Han İbrâhîm, hakanlığın batıda Ceyhûn nehrini aşamaması ve Horasan topraklarını ilhak edememesi nedeni ile hakanlığın mevcut sınırları ile yetinmek zorunda idi. Bu nedenle tek hakanlık döneminde Maveraünnehr'deki bütün sınıflara tanınan geniş serbesti ve hoşgörüye dayanan yönetim anlayışı terk edilerek, merkezî otoritenin güçlendirilmesi yoluna başvuruldu. Bu çerçevede ekonomik gücü elinde bulunduran Maveraünnehr dihanları başta olmak üzere, boy beylerine, ileri gelen komutanlar ve diğer gruplara verilen imtiyazlar kaldırıldı. Bu arada geçmiş hoşgörü ortamından bir hayli istifade ettiği anlaşılan ve Maveraünnehr'de hatırı sayılır taraftar edinen İsmailiyye mensuplarına kesin bir darbe indirilerek, bölge onlardan temizlendi. Onlara karşı yürütülen operasyonda muhtemelen yardımları görülen Hanefî-Maturidî ekolü mensupları desteklendi. Nitekim Tamgaç Han İbrâhîm, 1066 yılı Haziran'ında kendi adına kurduğu "Tamgaç Han İbrâhîm Medresesi" örneğinde olduğu gibi, Hanefî-Maturidî ulemaya ve öğrencilere tam destek verdi. Medrese vakfiyesine göre burada eğitim ve öğretimde yer alan müderris ve öğrencilerin Hanefî mezhebinden olması zorunlu idi. Kent ve kentleşmenin yaygınlaştığı bir ortamda merkezî otoritenin güçlendirilmesi daha fazla memura ihtiyaç duyulmasına neden olmuştu ki, bu memurlar da devletin dayandığı Hanefî medreselerin mezun öğrencilerinden tedarik edildi.²⁰ Artık Hanefî-Maturidî öğrenciler ve taraftarları vezirlik, kadılık,

²⁰ Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *AÜEBFD.*, XV/2 (Ankara 1982) s.117-124.

hatiplik, katiplik, muhtesiplik, reislik, vaizlik v.s. bürokratik kadrolarını hızla doldurdular. Üstelik ülkede ticarî ve ekonomik gücü temsil eden dihkan sınıfının tasfiyesinden boşalan alanı da dolduran Hanefî-Maturidî uleması, birden bire toplumda ve devlette büyük bir güç ve nüfuzun sahibi oldular.

Bu noktadan sonra hakanın statüsünün dahi tartışılır veya kararlarının eleştirilebilir olduğu sürecin başladığı ortamda Batı Türk Hakanlığı hakanları ile Hanefî-Maturidî âlimler arasında çetin bir mücadele ve çatışma başladı.²¹ Halkın sevgisini ve takdirini kazanmış bulunan Tamgaç Han İbrâhîm, ulemadan Seyyid Ebû'l-Kâsım es-Semerkindî'yi idam ettirdi. Bu olay üzerine Vâiz Ebû Şucâ el-Alevî hakanlığa layık değilsin diye tenkit ettiğinde halk, Tamgaç Han İbrâhîm'in yanında yer aldı.²² Burada hatırlanması gereken bir husus vardır ki o da İslam öncesi hakanların statüsüdür. Bu dönemde hakanlar sadece dünyevî hayatın değil, dinî hayatın da tek otoritesi idiler. Dolayısı ile Tanrı tarafından hakanlık tahtına oturtulan Türk hakanı, mutlak otoriteyi temsil ediyordu. Tartışılmaları yahut şikâyet edilebilecekleri başka bir üst merci yoktu. Halbuki Hârûn Buğra Han'ın 991 yılında hilafet makamını tanınması ile halk açısından, fiilen olmasa da hukuken bir üst merci ortaya çıkmıştır. Bu durum hakanların mutlak otoritesini en azından hukuken sarsmıştır. Ayrıca bu, din-devlet ilişkisi açısından sentezlenemeyen ve günümüze kadar şöyle ya da böyle çatışma halinde kalan meselelerden biri olarak kalmıştır.

Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrâhîm (1068-1089) dönemine gelindiğinde bu kez Hanefî-Maturidî âlimlerin Buhara'daki öncülerinden Ebû'l-İbrâhîm İsmâil b. Ebî Nasr es-Saffâr, önce hasedilmiş ve sonra öldürülmüştür.²³ Hakan dahi olsa sözünü esirgemeyen es-Saffâr'ın öldürülmesi her halde taht değişikliği sırasında kimin tarafında olduğu ile alakalı idi. Diğer taraftan Şemsü'l-Eimme es-Serahsî yine Hakan tarafından “bir nasihat sözü”

²¹ Bu çatışma detaylı bir şekilde tarafımdan 2006 yılı XV. Türk Tarih Kongresinde sunulmuştur. Bkz.: Ömer Soner Huncan, “Türk Hakanlığı (Karahanlılar)’nda Hanedan ve Bürokrat - Ulema Çatışması: İlk Bürokrat Ulema İhtilali”, XV. *TTK, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, Ankara 2010, III/653-666.

²² Olayın tarihini el-Avfi kaydetmemiştir. Bkz. el-Avfi, Muhammed, *Cevâmiü'l-Hikâyat ve Levâmiü'r-Rivâyât*, Nşr.: C. Şiâr, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1374, s. 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, Ed.: M. Tulum, Bahar Yayınları (ofset), İstanbul 1991, IX/234.

²³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII/77; Mu'inü'l-Fukarâ, *Târih-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, Nşr.: A. G. Me'ânî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahran 1339, s. 20

nedeniyle kuyu hapsine atılmış ve uzun yıllar çıkamamıştır.²⁴ Tamgaç Han Hızır (1080-1087)'in saltanatında muhtesib, kadı v.s. makamlara getirilen Ebû Nasr Ahmed b. Süleymân el-Kâsânî el-Hanefî, Hakan'ın halefi Han Ahmed (1087-1095) devrinde vezirlik makamına getirilmiş, ancak yakınlarından birinin ataması nedeni ile öldürülmüştür.²⁵

Şartlar her geçen gün bürokrat ulemanın aleyhine gelişince, diğerleri gibi mallarının müsadere edilmesinden korkan Şafî mezhebinin önderlerinden Tâhir b. İlk, hac bahanesi ile Maverâünnehr'den ayrılarak Selçuklu başkenti İsfahan'a geldi ve Selçuklu sultanı Melikşah'ı bölgeyi almaya teşvik etti.²⁶ Sultan Melikşah ve Şafî mezhebinden veziri Nizâmü'l-Mülk kalabalık ordusu ile 1089 yılında Maverâünnehr'i ele geçirerek, Batı Türk Hakanlığı'nı ve ardından da Doğu Türk Hakanlığı'nı himayesi altına aldı. Kendisinden bolca şikâyet edilen Han Ahmed esir edilerek, İsfahan'a gönderildi. Ancak bölgede bir türlü istikrar sağlanamadı ve nihayet Han Ahmed, Semerkand'a tahtına iade edildi (1092). Han Ahmed, tebdili kıyafet ile ulema kontrolündeki esnafi teftişle baskıyı artırınca, 1095 yılında asker destekli Hanefî-Maturidi ulemasının yaptığı bir ihtilal ile tutuklandı ve mahkemede zındık olduğuna hükmedilerek idam edildi.²⁷ Herhalde Han Ahmed kabristanda Ehl-i Sünnet dairesi içinde olmayanların tarafına defnedildi. Zira, el-Caferî nisbesi taşıyan ve 1101 yılında vefat eden Seyyidü'l-Âlim ez-Zâhid Ebî Bekr Zeyd el-Caferî ez-Zeynî, Han Ahmed'in makberesi yanına defnedilmiştir.²⁸ Ayrıca, Hanefî-Maturidî âlimi es-Saffâr'ın yakın arkadaşı kadı ve imam Ebî Usame el-Kermîni'nin 1095 yılında "şehîd" sıfatı ile öldüğü yönündeki en-Nesefî (ö.1142)'nin kaydı, Han Ahmed'in idam hükmünü veren kişinin bu âlim olabileceğini akla getirmektedir.²⁹ Bu ihtilal ile de olaylar durulmamıştır. 1098-1102 arasında saltanat süren Kadır Han Cibril, önce Semerkand'da kendisinin saltanat naibliğine getirdiği Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Alevî el-Bağdadî'yi bir süre sonra idam ettirdi.³⁰

²⁴ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Nşr.: el-Hulv, Bağdâd 1962, s. 53.

²⁵ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, X/320.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, X/154.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, X/206; Müneccimbaşı, Şeyh Ahmed, *Câmiü'd-Düvel (Karahanlılar Fasikülü)*, Trc.: N. Lugal, İstanbul 1940, s.8.

²⁸ en-Nesefî, *Kitâbü'l-Kand fî Târihi Semerkand*, s. 68.

²⁹ en-Nesefî, *Kitâbü'l-Kand fî Târihi Semerkand*, s. 279.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, IX/235.

Bütün bu olanlara kayıtsız kalmayan ve Horasan'ın başşehri Merv'de ikamet eden Selçuklu Melik Sencer, derinleşen bu sorunların kaynağı olarak görülen Hanefî-Maturidî âlimi Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâil ez-Zâhid es-Saffâr'ı ve ailesini Buhara'dan Merv'e sürgün etti.³¹ Yerine Mervli Hanefî âlimi Abdulazîz b. Ömer b. Mâze'yi Maverâünnehr'e göndererek, Buhara'da Hanefî taraftarlarının reisliği makamına getirdi.³² Bu şekilde en azından Buhara'da sorun kısmen çözüldü. Ancak, Hanefî uleması bu kez etkinliğini Batı Türk Hakanlığı'nın merkezi Semerkand'da yoğunlaştırdı. Şehirde herkesin akıl danıştığı Müderris Fakih eş-Şerîfî'l-Eşref b. Muhammed b. Ebû'l-Şucâ el-Alevî es-Semerkandî, Batı Türk hakanı Arslan Han Muhammed (1102-1130)'in aleyhine onun oğlu ve veliahdı II. Şemsü'l-Mülk Nasr'ı tahta çıkarma hayaline kapıldı. Fakat veliahdın kendisine meyletmemesi üzerine şehir reisi ile birleşerek onu öldürdüler. Bunun üzerine Arslan Han Ahmed diğer oğlu Türkistan hakimi Kadir Han Ahmed'i Semerkand'a çağırdı. Kadir Han Ahmed, derhal Müderris Fakih eş-Şerîfî'l-Eşref'i öldürdü.³³ Bu olay kaynaklarda rastlanan mücadeleye dair son veridir. Hakanlık 1212 yılında tarih sahnesinden silininceye kadar siyasi merkez Semerkand olarak kaldı. Diğer taraftan Buhârâ'daki siyasî bir imtiyazı bulunmayan Hanefî reisliği Moğol istilasına kadar Abdulazîz el-Mâze ailesinin yani Âl-i Burhân'ın elinde devam etti ve ailenin son temsilcileri Hârizmşâh'ın annesi Terken Hatun tarafından Ceyhun nehrine atılarak boğduruldular (1220).³⁴

SONUÇ

XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru Hanefî-Maturidî âlimler, hem Maturidiliğin ekol haline gelmesi, hem de devlet ve toplumda geniş bir nüfuzun sahibi olmak için gerekli ortamı bulmuştur. Nitekim Buhara kadısı Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö.1089), Ebû'l-Yusr el-Pezdevî (ö.1100), Ebû'l-Muîn en-Nesevî (ö.1115), Mahmûd el-Lamişî (ö.1128), Ömer e-Nesevî (ö.1142), Alaaddin el-Usmendî (ö.1157), Ali b. el-Uşî (ö.1179) ve Nureddîn es-Sabunî (ö.1184) Batı Türk Hakanlığı ülkesinde yetişmiş önde gelen Hanefî-Maturidî âlimleri arsındadır.³⁵ Hakanlıktaki dinî-ilmî seviyenin önemli kanıtı olan bu isimlere hatta fıkıh, tefsir, fetva v.s. dinî eserlerin ve âlimlerin

³¹ E s-Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII/77; Mu'inü'l-Fukarâ, s.21

³² Mu'inü'l-Fukarâ, *Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, s. 47-48.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X/522.

³⁴ en-Nesevî, Şehâbüddîn, *Sîret-i Celâlü'd-Dîn Mengübernî*, Nşr.: M. Minevî, İntişârât-ı Benegâh ve Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1344, s.36; Ali Öngül, "Burhan Ailesi", DİA, Cilt: 6, s.431.

³⁵ Bkz. Tablo 2.

sayısındaki yüksekliğe bakılırsa, Maveraünnehr'in İslamî ilimler açısından hak ettiği konumunu ve çevre ülkelere etkisini ortaya koyacak dikkatli yeni araştırmaları hak etmektedir. en-Nesevî'nin kaydına göre sadece Buhara'da altı bin fakihe maaş verildiği veya himaye edildiği kaydı dikkate alınırsa fazla söze ihtiyaç kalmaz.³⁶ Bununla birlikte devlet ve toplum üzerinde büyük bir güce ve etkiye sahip Hanefî-Maturidî mezhebin elindeki bu devasa maddî gücü, Sünnî yahut gayr-i Sünnî başka mezheplerle paylaşmak istememesinden kaynaklanan tekelleşmenin dinî-fikrî-felsefî sahada bir gerilemeye sebep olacağı, dışardan başka düşünce ve inanç ithaline müsamahalı davranmayarak buna engel olacağı da âşikardır. Nitekim, Hanefî-Maturidî çevrenin kısa sürede elde ettiği bu güç, “zuhdu'l-ulemâ” prensibi sınırlarını aştığı yerde hanedanla yani hakanlarla mücadeleyi mecbur kılmıştır. Bu sınırı aynı geleneğin bir mensubu olan Yûsuf Has Hâcib'in meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'de net olarak görebiliyoruz. Hakan, ilminin yüksekliği ile maruf olan ancak kendi köşesinde münzevî bir hayat yaşayan Ogdurmuş adındaki âlime devlette önemli görevler vererek ilminden yararlanmayı arzu eder. Âlim ise hakana yakın olmanın pek çok menfaatlerine rağmen bir türlü buna yanaşmaz. Hakan defalarca ikna için vezirin oğlu Ögdülmüş'ü gönderir. Nihayette âlim, bütün menfaatleri elinin tersi ile iterek vezirin oğluna yaptığı şu tavsiye konumuz açısından oldukça anlamlıdır: “*Beye veya taşan ırmağa komşu olma, kaleye yakın durma, ey dürüst kalpli insan.*”³⁷

³⁶ en-Nesevî, s. 36; A. Öngül, a.g.mad., s.431.

³⁷ Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Trc.: R. R. Arat, TDK Yayınları, Ankara 1991, s. 329, no: 4546.

EKLER:

Tablo 1: Samanî Ülkesinde Yaşamış İmam El-Mâturîdî ve Çevresi İle Çağdaşı Olan Türk Hakanlığı Hakanlarının Kronolojik Karşılaştırması

İMAM MÂTURÎDÎ VE ÇEVRESİ	EL- SAMANÎLER	TÜRK HAKANLIĞI (KARAHANLILAR)
Ebû Bekr el-Cüzcânî (IX. yüzyıl) (Semerkand Cüzcâniye Hanefî Okulu)	Nûh b. Esed (820-841)	Bilge Kadir Han (...840 - ...?)
Ebû Nasr Ahmed el- İyâdî (?: 874 yahut 892)	İsmâil b. Ahmed (892- 907)	Bazir Arslan Han (...? -915) Oğulcak Kadir Han (894-921)
EBÛ MANSÛR EL- MÂTURÎDÎ (944)	II. Nasr b. Ahmed (914-943) I.Nûh b. Nasr (943- 954)	Oğulcak Kadir Han (894-921) Satuk Buğra Han (921-955)
Hakîm es-Semerkandî (945)	Abdu'l-Melik b. Nûh (954-961)	Satuk Buğra Han (921-955)
Ebu'l-Hasan Rustuğfenî (961)	Abdu'l-Melik b. Nûh (954-961)	Baytaş Arslan Han Musa (955-960 ...?)

Tablo 2: *Batı Türk Hakanlığı'nda Yaşamış Önde Gelen Bazı Hanefî-Maturidî Âlimler*

MATURİDÎ ÂLİMLER	BATI TÜRK HAKANLIĞI (BATI KARAHAHLILAR)	
	Unvan, Meslek, Resmî Görev	Hakanlık Mensupları
Ebû'l-Usr Pezdevî (1089)	Kelamcı Buhara Kadısı	Tamgaç Han Hızır (1080-1087 ?) Han Ahmed (1087-89 ve 1092-95)
Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (1100)	Kelamcı Semerkand'da Kadıyu'l-Kudât	Kadır Han Cibril (1098-1102)
Ebû'l-Muîn en-Neseffî (1115)	Kelamcı	Arslan Han Muhammed (1102-1130)
Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî (1128)	Kelamcı	Arslan Han Muhammed (1102-1130)
Ömer en-Neseffî (1142)	Kelamcı	Kılıç Tamgaç Han Hasan b. Ali (1130-1132) Tamgaç Buğra Han İbrâhîm b. Süleymân (1132-1135) Hakan Mahmûd b. Muhammed (1135-1141)
Alâuddîn es-Semerkandî'nin (1145)	Kelamcı	Tamgaç Han İbrâhîm b. Muhammed (1141-1156)
Alâeddin el-Üsmendî (1157)	Kelamcı	Tamgaç Han İbrâhîm b. Muhammed (1141-1156)
Ali b. Osman el-Ûşî (1179)	Kelamcı Kadı İmâm Şeyh	Kılıç Tamgaç Han Muhammed b. Mesûd (1170-1179) Kutluğ Bilge Han Abdu'l-Hâlık b. Hüseyin (1179)
Nureddin es-Sâbûnî (1184)	Kelamcı İmâm	Kılıç Tamgaç Han İbrâhîm b. Hüseyin (1178-1204)

KAYNAKÇA

AK, Ahmet “İmam Mâtürîdî'nin Hayatı ve Görüşleri”, Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, Hızr.: Ahmet Kartal, İstanbul 2014, s.17-30.

BİLHAN, Saffet, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, AÜEBFD., XV/2 (Ankara 1982) s.117-124.

BOSWORTH, C. E. İslam Devletleri Tarihi, Trc.: E. Merçil ve M. İpşirli, Oğuz Yayınları, İstanbul 1980.

DEMİR, Abdullah, Mâtürîdî Kelâm Ekolünde Mukallidin İmanı, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014.

el-AVFÎ, Muhammed, Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât, Nşr.: C. Şiâr, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1374.

el-KARŞÎ, Cemal, Mülhakâtü's-Surâh, Nşr.: V. Barthold, Turkestan, I, Petersburg 1898.

en-NESEFÎ, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer, el-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkand, Nşr.: M. Fâryâbî, Mektebetü'l-Kevser, es-Suudiyye 1991.

en-NESEFÎ, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer, Kitâbü'l-Kand fi Târîhi Semerkand, Nşr.: V. Barthold, Turkestan, I, Petersburg 1898.

en-NESEVÎ, Şehâbüddîn, Sîret-i Celâlü'd-Dîn Mengübernî, Nşr.: M. Mînevî, İntişârât-ı Benegâh ve Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1344.

es-SE'ÂLEBÎ, Ebû Mansûr. Yetîmetü'd-Dehr fi Mehâsini Ehli'l-Asr, Nşr.: M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kahire 1375 / 1956, IV/192.

es-SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm, el-Ensâb, Nşr.: M. E. Demec, I-XII, Beyrut, 1980-1984.

GRECARD, M. F. “Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi”, Trc.: Osman Turan, Ülkü, 74(1939), s. 145-149; 79(1939), s. 45-52.

HÂCİB, Yûsuf Has, Kutadgu Bilig, Trc.: R. R. Arat, TDK Yayınları, Ankara 1991.

HUNKAN Ömer Soner, “El-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkand'da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, TÜEFD., 5/9 (Ocak 2015), s. 1-17.

HUNKAN Ömer Soner, Kazanlı Türk Bilgini Şehâbeddin Mercânî ve Gurfetü'l-Hevâkîn li Urfeti'l-Havâkîn'e Göre Satuk Buğra Han ve Oğulları, İstanbul 2009.

HUNKAN Ömer Soner, “Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat - Ulema Çatışması: İlk Bürokrat Ulema İhtilali”, XV. TTK, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi, Ankara 2010, III/653-666.

HUNKAN Ömer Soner, Türk Hakanlığı (Karahanlılar), İstanbul 2007.

İBN KUTLUBOĞA, Tâcü't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye, Nşr.: el-Hulv, Bağdâd 1962.

İBNÜ'L-ESÎR, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, I-XII, Ed.: M. Tulum, Bahar Yayınları (ofset), İstanbul 1991.

İŞANHANOV C. - KOÇNEV, B. "Drevneşie Karahanidskie Monety", İMKU, Vıpusk 15, Taşkent 1979, s. 142-152.

KARADAŞ, Cağfer, "Semerkand Hanefî Kalam Okulu Mâtürîdîlik –Oluşum Zemin ve Gelişim Süreci-", Usûl, Sayı: 6 (2006/2), s.57 – 100.

KUTLU, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleri ile İmâm Mâtürîdî: 9.Sûfilîğe Bakış", <http://www.sonmezkutlu.net>; 04.03.2015.

KUTLU, Sönmez. Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri, Ankara 2000.

KUTLU, Sönmez. Türkler ve İslam Tasavvuru, İstanbul 2011.

KUTLU, Sönmez. İmâm Mâtürîdî ve Maturidilik (Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, ve Maturidilik Mezhebi), Hrz.: Sönmez Kutlu, Ankara 2003.

MU'İNÜ'L-FUKARÂ, Târîh-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ, Nşr.: A. G. Me'ânî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahran 1339.

MUMİNOV, Ashirbek "Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", Türkiye Türkçesine Çev.: Rysbek Alimov, Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempoyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, (Hrz. Ahmet Kartal), İstanbul 2014.

MÜNECCİMBAŞI, Şeyh Ahmed, Câmiü'd-Düvel (Karahanlılar Fasikülü), Trc.: N. Lugal, İstanbul 1940.

ÖNGÜL, Ali, "Burhan Ailesi", DİA, VI/430-432.

RUZRÂVERÎ, Zahîrû'd-Dîn Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem, (ve devamı, Kıt'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhsin b. İbrâhîm es-Sâbî el-Kâfîb, (Thk.: H. F. Amedroz), 8. Cüz, Cilt: IV, Kahire Tarihsiz.

TEZKİRE-İ SATUK BUĞRA HAN, Müstensih: Molla Hâcî, *Buğra Hanlar Tezkiresi*, Nşr.: Abdurrahim Sabit, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1988.

USTA, Aydın. Türklerin İslâmlaşması Serüveni, Sâ mânîler, İstanbul 2013.